

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLI

Уређивачки одбор:

др *Таијана Бајић*, др *Даринка Горџан-Премк*, др *Ирена Грицак*, др *Милка
Ивић*, др *Павле Ивић*, др *Радослав Кайић*, *Блаже Конески*, др *Тине Лојар*,
др *Александар Младеновић*, др *Асим Пецо*, др *Мићар Пешикан*, др *Живојин
Ситанојчић*, др *Драго Ћујић*

Главни уредник
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1985

ЈЕЗИЧКА АНАЛИЗА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ АБАГАРА

I

У многостраној литератури која се односи на језик старих писаних споменика са српскохрватских говорних подручја досад је недостајала студија о језику абагарских текстова. С друге стране, чињеница је да се бугарска наука, која у својој културној баштини још једина има сличну грађу, већ одавно бавила, пажљиво и детаљно, једним својим абагаром, премда све филолошке консеквенције из њега није извела до краја. Узимајући у обзир ова два чињоца, сматрали смо да би било корисно ако би се о тој материји, код нас представљеној у више примерака, пружио обухватан преглед. Намеће се задатак да се напоредо проуче тај један, детаљно приказиван и проучаван примерак са бугарског земљишта, и примерци са нашег, пошто их уједињују одређена језичка и књижевно-традицијска обележја.

Уопштено казано, абагари су делимично апокрифне текстуелне и ликовне композиције које су се отискивале на хартију са дрворезних плоча: тако се називају и саме плоче (матрице, клишеи) и њихови отисци (ксилографије). На плочама се каткада резало са обе стране. У текстовима и илустрацијама абагара мотиви су мање-више устаљени.

Одакле је првобитно потекла замисао о таквој врсти композиционих целина, које се препознају и при измењеним и окрњеним редоследима саставних делова, истраживачи ће тек имати да кажу своју реч. Из литературе о апокрифним садржајима и верзијама у словенским књижевностима извучи се општи закључак да су многи од њих могли постојати још и у старословенском раздобљу, па су се после дисеминирали. Праузорци оних састава који се читају на абагарима (сачувани примерци су из XVII и XVIII века) били су неједнаког порекла. Мора се претпоставити да су се они у недалекој претходној епохи покренули углавном из хрватских глагољских и латиничких традиција према ћириличкој средини, и католичкој и православној. Овде се не бавимо разуђивањем текстовних генеалогских линија; то је досад делимично учињено за два од укупно пет абагара који ће се даље приказати, па се из студија види да је правој генеалогiji у овом случају тешко ући у траг. Језичке анализе се, разумљиво, преплићу са текстолошким и узајамно се поткрепљују.

Постоји мишљење да је дрворезна техника испрва била примењивана при изради иконографских представа, можда за то да би отиснути

листови служили као иконе, или да би се отисак могао уметати у молитвенике.

Међутим, у употреби назива „абагар“ постоји и мала неуједначеност, која досад није изазвала никакве неспоразуме. Под абагарима се подразумевају првенствено предмети које спаја у целину техника израде, дакле, сви они састави који су направљени ксилографски, без обзира на то да ли су само текстуелни, или само ликовни, или комбиновани. Али — с друге стране одн. истовремено — то су они предмети које спаја устаљена садржина (текстуелна и ликовна) без обзира на технички момент: овај други случај провлачи се кроз стручну литературу у вези с једином штампаном књигом, која се такође назива абагар (и у тексту, не само у науци), иако није ксилографија, само што се одликује типично абагарском тематиком.¹

Од пет јужнословенских текстуелних абагара,² који се овде разматрају а које повезује и филолошка проблематика и доступност, најстарији постоји у облику (малопре поменуте) књиге, а био је намењен бугарским читаоцима. Остали, судећи по свему, били су сачињени на српској територији за Србе, у дрворезној техници. И штиво у издатој књизи (увек само с једне стране листа) и дрворезни отисци били су слагани у виду стубаца, који су се исецали и од којих су се лепиле дугуљасте траке са континуираним садржајем. Те траке су биле ношене при себи као амајлије које власника треба да чувају од различитих зала. Један од невеликог броја примерака поменуте књиге нађен је управо у таквој исеченој форми, па се показало да је тај свитак дугачак 580 сантиметара, док му је ширина 10,5 cm.³ Сви абагари представљају споменике ћириличног писма.

Име су абагари добили по томе што се на њима појављивао апокрифни текст „Епистолија Авгара“, едеског цара, послана Христу „брзоходцем Ананијем“.⁴ То се име после везивало за саставе (на дрвеним плочама) са другим садржајима, без ове посланице, па и за оне плоче,

¹ М. Панић-Суреп (Сачуване плоче старог српског дрвореза, Зограф 2, 1967, Београд, 39—49) код нас је први издао репродукције са свих до његовог времена пронађених плоча, укупно 43, са кратким описима. Он их назива „дрворези“, „дрворезне плоче“, а само на једном месту (стр. 39), поводом одређеног садржинског одељка, употребљава израз „абагарска запрештељија“, повезујући, очигледно, термин „абагарски“ са моментом садржине.

² Д. Медаковић (Графика српских штампаних књига XV—XVII века, Пос. изд. САН 309, 1958) спомиње наше још непроучене абагаре, али се из контекста наслућује да је реч о предметима само ликовног карактера (стр. 185).

³ Б. Рајков, Абагар на Филип Станиславов — Рим 1651 (1979, Софија) 25.

⁴ Назив „абагар“, очигледно стар више векова, тумачен је у ранијој науци и друкчије: према средњолатинском *abgatorium*, што је значило *glossarium*, или према *abscedarium*, према почетку грчке азбуке (алфа, бета, гама), или према лат. *abacus* = даска подељена на коцке. Реч „абгар“, по сведочењу П. Колендића (Софијски надбискуп фра Петар Богдан Бакишић, Гласник Скопског научног друштва II/1—2, 1927) у околини Свиштова је и у нашем веку значила „запис“ (стр. 78).

Легенда о Авгару је, иначе, била веома раширена у средњовековном хришћанском свету. Код нас се она појавила у издањима Зборника (Молитвослова, Божицара и Вићенца Вуковића (1521, 1527, 1536, 1547, 1560. г.), као и у Часослову Јакова од Камене Реке из 1566. г.

како је већ споменуто, на којима су се налазили искључиво ликовни мотиви. Круг ликовних мотива био је утврђен по неком, вероватно неписаном узусу.⁵ У текстовима су се мешали канонски и апокрифни одељци, релативно кратки. Понављали су се: молитва часном крсту, 72 имена господња, 72 имена Богородице, затим егзорцистичке формуле против болести и недаћа, представљане и као молитве светаца,⁶ делови из јеванђеља и црквених молитава и, као што је речено, легенда о Авгару.

Једна је од карактеристика наше старе писмености била та да се према апокрифима није гајила одбојност у официјелној религији, тако да су се њихови делови или прераде уносили и у богослужбене књиге — у минеје, хомилијаре, бревијаре и др., више на источној а нешто мање на западној половини наших средњовековних земаља.⁷ Друго, постојали су зборници мешовитих морализаторских, поучних и забавних штива, у којима се могу наћи делови сродни са одељцима у абагарима: „егзорцизми, магијски записи, напуци за лијечење“, заклинања за изгон нечистог духа итд. У њима се меша старословенска боја из литургијских и молитвених текстова са наносима из усмене прозе.⁸ И абагари, такви какви су стигли до нас, стоје као минијатурни пример, као епизода сличног типа, у историји наше писане продукције.

Остављајући на страну питање садржинске провенијенције, као и ликовне и техничке моменте, обратили смо пажњу нарочито на језичку природу текстуелних делова абагара. Тако је било могућно доћи, на првом месту, до филолошког описа тих невеликих писаних споменика, али и до неких других закључака.

Текстуелни сектори су проучени, како је речено, на ист примерака. Извесни лексички елементи постоје и на оним абагарима који су начичњени само као ликовни објекти: то су обично кратки натписи којима

⁵ Св. Душанић, Наш стари дрворез у Музеју Српске православне цркве, Базилика 149—150 (1971, Крушевац): сликарске теме су се делиле на „лица (Христ, Богородица, анђели, светитељи), антиминсе . . . и на архитектуру храмова и манастирских здања са пејзажом. Ретко је заступљен само један мотив. Најчешће се она преплићу и компоњују“ (стр. 1).

⁶ Егзорцизми одн. гатања против мрачних сила садржали су имена тих сила, обично вештица, да би били делотворни. Најранија таква заклинања на нашем земљишту позната су још из Зборника попа Драгоља, XIII век. О свему овоме, поглавито о „именима вештица“, постоји код нас специјална литература. Нешто од тога биће наведено у даљем излагању и у белешкама под текстом 50, 58; међу модерним студијама истиче се: М. Пантелић, *Hrvatskologoljski amulet tipa Sasin i Mihael, Slovo 23* (1973, Загреб) 161—203. — У руској науци постоји мноштво студија на тему „отреченная литература“.

⁷ Овим питањима се код нас веома зналачки бави Б. Грабар. В.: *Iz problematike slavenskih apokrifa*, зборник: Кирил Солунски 1 (1970, Скопје) 91 и бел. под текстом на тој страни. Такође: Иста, *Apokrifna Djela apostolska u hrvatskologoljskoj literaturi*, *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 110—111 и 7, 5, као и у другим њеним студијама. В. и: Ј. Братулић, *Apokrif o prekrasnom Josipu u hrvatskoj književnosti*, *Radovi Staroslavenskog instituta* 7, 32.

⁸ В.: Е. Херцигоња, *Povijest hrvatske književnosti* 2 (1975, Загреб) 139. Слично Р. Маринковић: постојао је тип побожно-морализаторских зборника, какви су били неговани у хрватском глагољском подручју, где су се мешали животи светаца, апокрифи, духовне песме и др. (Витешки романи у рукописним зборницима у српској средњовековној књижевности, *Cyrrilomethodianum V*, 1981, Солун, 74).

се насликано тумачи, као што би то данас био потпис под сликом. И о њима ће даље бити говора, у посебном контексту.

1. Абагар Филипа Станиславова или тзв. Бугарски абагар из 1651. г. (А 1). Најзначајнија литература: В. Пундевџ, Сборникътъ отъ епископъ Филипъ Станиславовъ, Годишникъ на Народната библиотека въ Пловдивъ 1924 (1926, Софија) 289—337, са језичким описом и издањем; Б. Рајков, Към въпроса за мястото на „Абагара“ в старата българска литература, Известия на Института за литература XVIII—XIX (1966, Софија) 279—286; Б. Пенев, История на новата българска литература том 1 (издање 1976, Софија) 216—232 (о Станиславово уопште, са анализом језичких особености у абагару); Б. Рајков, Абагар . . . (в. бел. 3) — студија на стр. 1—37 и фототипско издање, у богатој опреми, ажурно приказана проблематика и литература, али са мало језичке анализе; сем тога, овде су, у тексту, издати снимци такође и свих српских текстуелних абагара. Узгред, али не без значаја за питања језика у А 1, говорио је и П. Колендић (Софијски надбискуп . . ., в. бел. 4, стр. 77—78). А 1 се спомиње у многим другим радовима, још од прошлог века, највише у руској и бугарској литератури.

2. Београдски = Бањалучки абагар, за који се сматра да је с краја XVII в. (А 2). Отисци у збирци Народне библиотеке СР Србије. Споменут код М. Панића-Сурепа, Сачуване плоче . . . (в. бел. 1) као „београдски“; код Б. Рајкова, Абагар . . ., такође као „београдски“ на стр. 19. Св. Душанић (Наш стари дрворез . . ., в. бел. 5) приложио је снимке једног абагара, који је он назвао „бањалучки“. Разгледањем „београдског“ и „бањалучког“ долази се до закључка да су то исте три плоче, снимљене на два разна начина у смислу редоследа. Б. Рајков (Абагар . . .) поновио је омашку, приказавши „бањалучки“ примерак на стр. 32. као посебно израђен предмет.

3. Љубљански абагар, с почетка XVIII в. (А 3). Специјална студија: Н. Радојчић, Српски абагар, Етнолог IV/2 (1931, Љубљана) 187—211, али са друкчијим, старијим датирањем. Отисци у збирци Народне библиотеке СР Србије. Спомиње се: М. Панић-Суреп, Сачуване плоче . . .; Б. Рајков, Абагар . . .; Вл. Мошин, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I (1955, Загреб) 237, поводом следећег, Загребачког абагара.

4. Загребачки абагар, с почетка XVIII в. (А 4). Отисци у збирци Народне библиотеке СР Србије. Спомиње се: М. Панић-Суреп, Сачуване плоче . . .; Б. Рајков, Към въпроса . . . (в. под А 1), где постоји издање овог текста; Б. Рајков, Абагар . . .; Вл. Мошин, Ćirilski rukopisi . . . (рукопис 182, у ствари „ћирилски фрагмент“ 22).

5. Ликићев абагар из 1747. г. (А 5). Отисци у збирци Народне библиотеке СР Србије. Спомиње се: М. Панић-Суреп, Сачуване плоче . . .; Св. Душанић, Наш стари дрворез . . .; Д. Давидов, Српска графика XVIII века (1978, Нови Сад) 253 и илустрације бр. 20 и 21; Б. Рајков, Абагар

Хронолошки поредак абагара, чак ако је овде и тачно утврђен, што је вероватно, не указује на филолошки или правописни линеарни развој. Дијалекатске и правописне црте на њима варирају од српскохрватских

особина западног типа, са видним утицајима латинице и са бугаризмима на једном од њих, до србуљског уобличења. Њихов је садржај међусобно близак, иако не и једнак по избору и редоследу састава, а уосталом могућан је и каснији губитак појединих плоча из оквира некадашњих већих целина; али се на њима запажа и католичка и међународно легендарна инспирација. Стога се ту не може говорити о оном традиционом или преписивачком континуитету на који смо иначе навикнути када проучавамо неке друге гране старог писаног наслеђа. У својој индиферентности према западном или источном припадништву ова грађа подсећа на световну романескну материју.

II

Поводом првог абагара, А 1, неопходно је најпре изнети историјске и културолошке околности његовог настанка. Појава А 1, у ствари, и даје највише грађе за расправу, стога се она издваја у посебно поглавље.

О томе да А 1 припада бугарској културној историји нема сумње, пошто је, прво, сам његов састављач Филип Станиславов био Бугарин. У својеврсном поговору он каже како труд свој дарује бугарском народу. У одељку „Молитва да се чита над болесником“ један део гласи: „Свети мученици Христови, Стефане . . . бугарске земље заступниче и бранитељу . . .“. Осим тога, ово је била прва штампана књига у којој су се пробиле прте живог новобугарског говора.

Културолошка и језичка припадност, начелно, не морају се поклапати, чему су сведоци црквенословенски, пореклом старословенски тј. македонски споменици у различитим словенским културама, да и не говоримо о примату латинског језика у разнородној средњовековној европској књижевности и о другим примерима. Овде имамо случај да је један споменик бугарског духовног живота већим делом написан на језику који није био ни живи ни традиционално књижевни бугарски.

А 1 је издат 1651. г.⁹ у Риму, за потребе католичке Пропаганде (Congregatio de Propaganda fide). Пропаганда је била ангажовала никопољског епископа Станиславова да га сачини, умножи и раздели међу бугарским павликијанима (а и сам Станиславов је у младости припадао тој секти). Интересантан је податак да се први помен о ксилографски израђеним иконама на хартији код нас — са чиме је проблем абагара тесно повезан — налази у делу Константина Филозофа о Стефану Лазаревићу, и да се за Дубровник и Котор такође зна да је ту било дрворезних графика у XV и XVI в., а да је ове предмете, по мишљењу историчара, већ и тада растурила католичка црква.¹⁰ Абагари, овакви какве данас имамо пред собом, појавили су се у раздобљу противреформације и борбе за чистоту католицизма, па се католичка иницијатива при изради и ширењу таквих и сличних предмета тиме само потврђује. Бугарска исто-

⁹ У ранијим расправама је било колебања око године његовог настанка, али се данас она сматра коначно утврђеном.

¹⁰ Д. Давидов, Српска графика . . . 12.

ријска наука сматра да је римска Пропаганда имала успеха, што се Бугарске тиче, једино међу ранијим павликијанима. Издање ове абагарске књиге представљало је једно од сведочанстава тог старања римске цркве. Зашто су се абагари јављали и на православном земљишту, и то у амбијентима у којима се није вршило придобијање за католицизам — друго је питање. Таквом појавом се, заправо, поткрепљује горенаведена опаска о трпељивости апокрифне грађе према конфесионалним међама, и истовремено се засведочује интересовање за апокрифе као за врсту забавног штива, а и магичне заштите.

Веза Пропаганде и ових напола апокрифних компилација могла би на први поглед да се учини неуверљивом. Али истраживачи који су се овим питањима бавили (Н. Милев, В. Пундев, П. Колендић, Б. Рајков) тумаче да су католички мисионари, приклањајући се компромису, популарисали текстове блиске народним осећањима, па и на језику који је народу, по њиховом мишљењу, био близак или је требало да постане близак, али су их у потребној мери проткивали правоверним католичким елементима.¹¹ (Тако се у А 1, у „Молитви за цркву свету божију, чита се у свако време“, говори: помолимо се, драга браћо, за оца Папу нашег . . . за архијереје, бискупе . . . за болеснике, путнике . . . за јеретике и одметнике . . .).

У смислу католичког пропагирања и усмеравања, са А 1 највише се доводи у везу *Ritual rimski Bartola Kašića*, „*istomačen slovinski*“ и штампан 1640. г. у Риму. Иако стручњаци нису до краја испитали паралеле између та два споменика писмености (или између А 1 и латинских извора за делове Кашићевог текста, одн. А 1 и латинске црквене традиције уопште), видљиве су подударности међу молитвама по римокатоличком чину из Ритуала и неким одељцима Бугарског абагара.¹² — Занимљиво је још и то да је сам обичај ношења свитака са одређеним текстовима био распрострањен баш међу павликијанима, можда и пре мисије Станиславова.¹³

Садржинске и текстолошке везе између Станиславовљевог похвата и познатог Кашићевог дела на штокавском икавском дијалекту протежу се и на језичку блискост. Та се чињеница, уосталом, потпуно уклапа у иначе добро познате језичке прилике на једном делу тадашње бугарске територије, а те прилике нису ни биле везане искључиво за зрачење Кашићевог утицаја.

Бугарска и Босна су једно време за католичку цркву чиниле одвојену јединицу (Провинција Босна), са јуридикцијом истог архиепископа. У првој половини XVII века издвојила се *Custodia Bulgaria*, па је новоствореном епархијом средином века управљао Филип Станиславов.¹⁴ Али се раније замишљено језичко заједништво у писму и даље одржавало.

¹¹ О прилагођавању Пропаганде локалним навикама в. нарочито код Пундева, *Сборникътъ Абагаръ . . .*, посебно стр. 298. В. и код Н. Радојчића, *Српски абагар*, стр. 203—204.

¹² В., нпр., В. Пундев, *Сборникътъ Абагаръ . . .* 299—306 *passim*; Б. Рајков, *Абагар . . .* 31, 32.

¹³ Уп. код Б. Пенева, *История . . .* 216.

¹⁴ Б. Пенев, *История . . .* 200.

У вези с тадешњом тенденцијом цркве да се уведе некакав јединствен јужнословенски језик, навешћемо овде цитате из два бугарска извора — а у оба се говор и о абагару А 1, затим из давнашње али врло информативне студије П. Колендића, као и из занимљивог разматрања румунског филолога И. Баџбулескуа.

„За неговата работа [католичког духовништва у Бугарској — И. Г.], за училището, црквата, проповѣдта — все повече били необходими книги на понятењ езикъ и тѣ се набавяли отъ Босна, Дубровникъ и Римъ . . . Тия книги, разбира се, сѣ на хърватски езикъ (дубровничко-далматинско наречие), на който се е водило обучението въ българскитѣ католички училища . . . Хърватскиятъ езикъ е билъ разпространенъ срѣдъ нешитѣ католици още отъ босненскитѣ францисканци . . . по-сетне той се затвърдява отъ следвалитѣ българи въ римскитѣ училища (като Станиславовъ, напримѣр) и накрай тоя езикъ става домашењ книжовенъ езикъ на българскитѣ католици . . . По такъвъ начинъ хърватскиятъ езикъ, размѣсенъ съ народнобългарски елементи, е станалъ у насъ книжовенъ езикъ срѣдъ католицитѣ“.¹⁵

„После пропасти бугарске државе . . . добар део Бугарске, нарочито западна страна њезина, била је у зони нашег литерарног језика [овде Колендић мисли на проблем црквенословенске редакције — И.Г.] . . . Да аналогија буде потпуна, занимљиво је напоменути, да су и католици западне Бугарске кроз цео седамнаести век настојали да пишу онаким истим литерарним језиком, какав је био тад у употреби код католичког дела нашег народа! . . . Као васпитаник римског Климентског колегија, у коме се . . . одавна утврдила била норма, да је централно, према ондашњем схватању најраширеније, босанско наречје најподесније да буде општим језиком за све Јужне Словене, он је [Бугарин Илија Мариевић — И.Г.], и што се језика тиче, потпуно наставио стопама свога предшасника [Петра Злојутрића — И.Г.] и одмах 1625 отворио у Тимплову једну добро организирану школу . . . А у тој школи предавало се њезим језиком . . . па је резултат таквог поступка био, да су отад сви писмењи католички Бугари, свуда, чак и у пословној преписци, употребљавали њезим језик“.¹⁶

Сличне говори и Б. Пенев у првом тому Историје нове бугарске литературе (према издању 1976. г.). Он донекле модификује тврдње, с којима смо се малопре упознали, указујући да су католички проповедници говорили и проповедали на чистом бугарском језику, али су се у писменом изражавању придржавали неких особина српскохрватског, додајући им бугаризме. У бугарским католичким школама, вели он, употребљавали су се исти уџбеници кас и у босанским фрањевачким училиштима, са босанском ћирилицом оног времена. Бугарски католички посленици изједначавали су књижевни бугарски језик са хрватским, а називали су га просто славенски или илирски, *nostra lingua*, при чему су у њега убацивали и бугарске речи, па и црквенословенске.¹⁷

¹⁵ В. Пундев, Сборникътъ Абагаръ . . . 298, 299.

¹⁶ П. Колендић, Софијски надбискуп . . . 67, 68, 70.

¹⁷ Историја . . . 204, 208.

О истом овоме, али на нешто друкчији начин, писао је И. Барбулеску. Он је предлагао да се на пет бугарских правописних школа, које је утврдио Б. Цонев на основу различитих комбинација у употреби јерова, дода и шеста, безјеровска. Та школа — управо она која је била донета из босанских и хрватских крајева у Бугарску и о којој је напред било гоњора — према њему је настала (у словенској глагољници, латиници и ћирилици) имитацијом латинских текстова, где на крајевима речи никад нису била стављана неизговорена слова. Као пример проширења своје шесте, безјеровске школе Барбулеску наводи абагар из 1651. г., тј. наш А 1.¹⁸

Да би се приказала језичка слика овог текста, његов компилирани карактер, као и чињеница да су њега или његову подлогу (одн. подлоге) писали неуки писари, како се мора претпоставити, овде дајемо, најпре, три одломка из А 1. Први је једна молитва по католичком чину, која потврђује запажање Б. Рајкова да ова врста састава у А 1 чува најбоље, мада не у потпуности, хрватска (тј. западнојужнословенска) обележја.¹⁹ Други је део из Авгарове епистолије, са језичком мешавином која је настајала на путу од прототипа у Вуковићевом Зборнику (можда, од неког узора заједничког за Вуковићев текст и текст у А 1) до бугарског културног средишта Ђинровца, где се иначе неговао одговарајући књижевни језик западне боје. Трећи — оригинални поговор Станиславова, који је највероватније прошао кроз „обработку“ неког писара, али показује најизразитије примесе новобугарских одлика.

I Слава ва вишгнемъ Богъ, и на Землиъ мир лиџдем, хфалимѡ тебе, благосливиамѡ тебе, клагниамѡсе тебе, славимѡ тебе, хфалъ ѡсдаиѡмѡ тебе, Госпѡде Бѡже, Царъ Небесни, Ѡтце моштни, ѡвелике Слави тѡвоиѡ ради, Синъ иедини рѡждени, Иаганце Бѡжи, кѡи однимаш греха Сѡвета, смилисе нами, и прими молѡени наша, заштѡ ти сам Сѡвет иеси Госпѡд, привишни Исѡкарсте, с Дѡхѡм Светиѡм ѡ Слави Бѡга Ѡтца, Амин.

II Слѡшаи Иаѡба Апѡстѡлиа Брата Христѡва, де каше, Братиѡ Мѡжи, и Жене, аѡсе, кѡи од вас расѡли, или побѡли да дѡзѡве Пѡпа, да мѡ поцате и помаже мирѡм сѡветиѡм, и испѡвида грех сѡѡи Дѡхѡмникъ, и прѡсти мѡке [= му ѡе] Бѡг, и од лакнаке бѡлѡст иѡѡва, а неѡже, дѡзѡви бабъ, да баиѡе и слива кѡситра. Апѡстѡл Павел пише, Трѡбе, и клика, неснатели каше, да ва Царствѡ Небеснѡиѡе, нештат да ѡлезат клагниалци од Иѡѡле, ни кѡгвари, расблѡдници, раскѡпници, ни смашкѡм главѡм хѡдѡшти, ни харамиа, ни ненаситени благо, ни пианци, ни кѡи проклинаиѡ, ни кѡисе заклинаиѡ, ни вѡштице, ни магиѡснице, ни кѡи живинѡм хѡдеиѡ и грѡш . . .

III Иаѡѡ пѡсѡла ѡ(д) расликѡ, и благо диханиѡ цветиѡе сбира мет, иѡсак сице, Филип Станислаѡвѡф [sic] од велике Бѡлгарѡе Бискѡп, сабра и свади ѡ(д) раслики Гниги Сѡбѡти Ѡтци сабѡрни ѡви Абагар и харѡса сѡѡиѡемъ Нарѡдъ Балгарскѡмъ, да при себе нѡсеиѡ, на местѡ силни мошшти. Типарѡсан би Абагар ѡви, ва Летѡ Христѡвѡ А.х. и

¹⁸ О значају румунске филологије за проучавање српског језика и књижевности, Глас СКА 121, 1926, 99—105.

¹⁹ Абагар . . . 29.

чешће се репродукује као *шии*, а понекад и као *си*; *жд* се замењује са *д* (заближдениа), *шд* (мешдѣ), *ши* (дашт). Најзад, група *вс-* је прешла у *св-*, а има и слободно > слободнѡ.

Пундев бележи поремећену употребу падежа: у предлошким конструкцијама се „старото падежно окончание забравя“, а има и сасвим неправилних облика: инстр. јд. бистром паметим. Не осећа се права служба пуних и краћих придевских облика. Аутор запажа појаву у заменичком облику *их* > *хи*.²² Исто тако, пада у очи прелаз инфинитива у *да* + *йрез*. Стари партиципи прелазе у тип који проклинаѣ, који се заклинаѣ. Будуће време се гради и овако: ѡдлакнаке болест. Карактеристично је место: да ва царствѡ небеснѡие нештат да влечат кланги-алци ѡд идѡле, на које је била скретана пажња још и пре Пундева. Примећује се упитно *ли* које се ставља на крај реченичног одсека, и та се особина пореди са сличном у Кашићевом Ритуалу.

Пундев закључује да је овај језик „неустановена, непоследовна смѣсица“ (стр. 303), са приметним утицајем латинице у писму. Обележја латиничног утицаја су по њему: губљење старих знакова за назале, одсуство јерова, као и *ы* и *ѣ*, замена *ч* са *ц*, *љ* и *њ* са *џ*, *џ*, понека замена јаког *ѣ* са *ае* и *еа*. Сасвим тачно, иако узгред, Пундев тумачи збрку око *в* и *у* тешкоћама преношења тих гласова из латинице, где они, нарочито у верзалу, изгледају једнако или се мешају.

Као језичку основицу Пундев у овом абагару види хрватски језик. У прилог томе он наводи речи *бахорка*, *чайланици* (сх. *чайца*), *йоџлачии*, *бѣтѣжан* (из мађ. *beteg*),²³ *йоџлавица*, *баштеници* (сх. баштиничи), *дика*, *данас*, *прибивалииѣ* и још неколико других, са српскохрватским фонетским рефлексима. Осим ове основне боје, Станиславов је, према Пундеву, доказао познавање црквенословенске морфологије, затим неких грчких израза (између осталих, наводи *кѡситра*, уоп. *каѡѣтерѡс*, али та реч, као што знамо, постоји и у сх.). Запажају се, каже он, новобугаризми неи ни (нейни), да доидеш, да баде, дори, мие (= ние), таквизи, хвалеше, заштѡ (у значењу зато што), кашта, крака, ни да се иаде ни пие ни дѣма, итд. Аутор ове анализе ставља међу бугарске црте чак и такве појединости као *месец*, *да може*, *беше*, *само*, *ѣврдѡлави*, *даскал*.

Један је од Пундевљевих закључака тај да Станиславов није био навикнут да пише својим језиком, да је био под великим утицајем не само латиничних текстова, него и латинских, што се код њега нарочито примећује у неусаглашеним одсечцима дугих реченица, у резултату привикнутости на латинску синтаксу.

Б. Пенев²⁴ прво говори о текстолошком слагању Авгарове легенде у А 1 и у Зборнику Божидара Вуковића, као и о другим абагарским

²² прибрати хи и призѡвати хи, акуз. мн. Пундев не даје објашњење. Занимљиво је да у Рјечнику ЈАЗУ, у обради заменице *он*, постоје примери за акуз. мн. *hi*, између осталог код аутора К. Пејкића, који је био Њипрвчанин, а штампао је своје „Зрцало истине . . .“ (одакле је и пример) у Венецији 1716. г. О томе в. и даље.

²³ Е. Херцигоња, *Povijest . . .* нашао је реч *б-тегѣ* у егзорцизмима из малог зборника IV d 56 Архива ЈАЗУ.

²⁴ История . . . глава VIII „Католичка пропаганда в България през XVII и XVIII век“, стр. 197—234; у оквиру те главе су филолошка разматрања.

текстовима са њихове садржинске стране; спомиње везе са Кашићевим Ригуалом. Даље прелази на језичку анализу А 1, напомињући при том да су о овом језику изречена многа контрадикторна мишљења. Тако су, нпр., Попруженко, Цонев и Теодоров-Балан тврдили да је ово споменик бугарског језика. Према Јиречеку, овде имамо српски језик са правописом којим су се служили босански католици.

Пенев сматра да споменик представља мешавину српскохрватског, црквенословенског и бугарског, и да бугаризама у њему има најмање. Прелазећи преко ауторовог описа графичких и правописних особина које смо већ видели излажући анализу Пундева (Пенев ту ставља нагласак на утицај дубровачког правописа), као и преко сасвим малобројних црквенославизама, задржаћемо се на његовим класификованим списковима србохрватизама и бугаризама.

Србохрватизми су, према њему, вокализација полугласника у смеру *a*, наставак за 1. л. мн. *-мо*, за аор. 2. л. мн. *-сте* и 3. л. мн. *-ше*, затим 3. л. мн. типа *впшштаиџ*, ген. јд. и ном.-ак. мн. ж. р. типа *ишшце*, придевски одн. заменички наставци *-ја*, *-оја*, *-еја*, појава *св-*; изричне реченице са *да*, лексеме *неио*, *бахорити*, *уфайити*, *уздиинути*, *данаска*, *бейежни*. Бугаризми су, каже Пенев, опадање деклинације, фонетски облици типа *между*, *баде*, *мака*; затим, вок. *p* > *ер* и вок. *л* > *ел*: *ѡдферлете*, *прокелнете*, одн. *p* > *ар* и *л* > *ал*: *гарлѡ*, *салзи*; исто тако *к* у некеш, партикула *зи* (таквизи) и већ спомињано не штат да *џлесат*.

У невеликом филолошком осврту на А 1 из пера Б. Рајкова²⁵ укратко је резимирано оно што су запазила двојица његових претходника, на чије смо се радове осврнули, и уопште онога што се зна о језику А 1. Овај научник ставља посебан нагласак на поређење између традиционалних текстова бугарске редакције и А 1, те осетну разлику између њих истиче као модернизацију правописа коју је спровео Станиславов. Према Рајкову, одсуство графичког и правописног баласта претходних векова „показва колко далеч напред е отишъл Филип Станиславов със своите правописни идеи, изградени под западно влияние“. Упрошћен правопис, потпуно укидање јерова сведоче — вели Рајков — о томе како је Станиславов искорачио далеко испред свога времена (стр. 29).

Општи поглед на анализе бугарских научника показује, прво, да су они јасно видели западнојужнословенску језичку основицу абагара А 1, а нису ни могли да не знају за постојање такве основице у једном делу писане продукције у бугарским земљама. За ту језичку структуру, и поводом А 1 и иначе, употребљавани су различити атрибути: српска, хрватска, босанска, дубровачка. О томе овде нећемо расправљати, јер бисмо се тиме постепено удаљили од теме о А 1. Бугарски истраживачи су, истовремено, посматрали овај абагар у континуитету бугарског писаног наслеђа. Из такве перспективе евидентни утицај латинице, правопис „без баласта“, као и неке друге новине доиста значе модернизацију, како се код њих наглашава. Пада у очи још и то да се у овим студијама бугарским особинама ту и тамо називају оне које могу бити такође и македон-

²⁵ Абагар . . . 28—29.

ске (о чему мало даље), па и српскохрватске — евентуално или сасвим сигурно.

Није довољно наглашавана једна посебна карактеристика. На једној страни, у А 1 је очигледан утицај, чак право копирање, правописних навика које су већ и раније и у дато време владале на српскохрватским подручјима, премда и тамо ненормиране, често пренешене из глаголице и из западноевропских извора у латиницу, а из тога у ћирилицу: на том, дакле, плану као да се није желело интервенисати, сем што се много грешило. На другој страни, кроз морфологију и синтаксу у А 1 покушавале су да се пробију домаће црте Станиславова или његових потчињених, између српскохрватских особина које су ту иначе преовладале.

Не бисмо посебно говорили о резултатима властитог разматрања правописних и језичких особености у тексту А 1, пошто су оне већ углавном показане, па би се само умножио број примера и, можда, тек нагласила понека учесталост или сразмера међу њима.

Проговориће се укратко о неколико питања, везаних за епоху одн. за ову проблематику:

- а) о латиници у нашим западним областима;
- б) о транспоновану латинице у ћирилицу и о ћирилици;
- в) о бугаризмима у А 1;
- г) о србохрватизмима у А 1;
- д) о неким другим појединостима од принципијелног значаја.

а) Многе правописне црте у овом бугарском ћириличком абагару не могу се тумачити друкчије него близином латинице: било у свести онога који га је писао, било у предлошку или предлошцима са којих је било преписивано. П. Колендић је то формулисао чак овако: „Биће да је Станиславов због Пропагандиних слагара рукопис био написао латиницом“.²⁶

Познато је да је латиница ушла у штампане црквенословенске споменике хрватске редакције крајем XV века, али је то исто тако била азбука на којој се поступно развијала и лепо развила световна књижевност. Најисцрпнија студија о старој хрватској латиници је Маретићева: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima, Djela JAZU IX, 1889* (анализа почев од прве латиничне књиге „Лекционар Бернардина Сплићанина“, из 1495. г., до 1833. г.). Прегледно је писан чланак „*Latīnica, kod Hrvata*“ К. Крстића у Енциклопедији Југославије, I изд. За нека поређења је овде, разумљиво, користан текст Кашићевог *Rituale Romanum . . . illyrica lingua* (1640, Рим), као и студија Р. Катичића о Кашићевој Граматици „*Institutiones linguae Illyricae*“, *Rad JAZU 388, 1981, 5—129*.

О нашој старој латиници говоримо овде у оним оквирима, у којима је та тема везана за правописне тенденције споменика А 1.

Из Маретићевог рада се сазнаје о тадашњем великом шаренилу при писању латиницом, нарочито словенских слова, којих није било у несло-

²⁶ Софијски надбискуп . . . 76.

венским језицима. Маретић је нашао писање гласа *č* на 18 начина, од тога често као *c*; *č* на 22 начина, између осталог и као *k* (*ki*, *ky*), *š* на 22 начина (често као *s*), *ž* на 18, при чему су се за њега употребљавали и они знаци који су служили за *š*, а разуме се и други. Глас *đ* као *d* није нађен (уп. у А 1 забљедениа), али га има у облицима *di*, *dj*, *dy*. О *j* се наводи да се изостављало, или се писало као *i* (што је нађено код 43 писца), или друкчије. Вокално *p* — као *ar*, *aer*, *er* или само као *r*, при чему је *ar* нађено у 56 писаца, *er* у 52. За гласове *љ* и *њ* се добро зна да су се јављали као *gl*, *gli* одн. *gn*, *gni*, поред другачије лансираних покушаја. Групу *sv-* представљала су четири писца као *sf-*, и то они који иначе нису писали *v* као *f*, према Маретићевој напомени, а међу њима Кашић редовно (у том случају се у писању јављала прогресивна асимилација). Група *hw* претворена у *hf*, чега у А 1 такође има, по Маретићевој статистици се налази код пет писаца, од којих двојица и у другим случајевима пишу *f* уместо *v*.

Описивачи А 1 су узгред спомињали местимично удвајање сугласника. Пундев (стр. 305) је за два *p* између самогласника рекао да то подсећа на старословенске споменике са грчким утицајем. Много је уверљивије поређење ове особине, која се овде не ограничава само на *p* (телло, даннас, ѿггни и др.) са обичајима у тадашњој српскохрватској латиници, у којој је овакво удвајање било познато; оно се тумачи тадашњим покушајима да се бележи краткоћа претходног вокала или подсвесном имитацијом виђених страних модела.²⁷

У А 1 постоји и удвајање вокала: *снеек*, *леед*; тако и у Кашићевом Ритуалу, на шта указује Пундев (стр. 301). У Маретићевом опису ортографије Бернардина Сплићанина из 1495. г. налазе се примери *теед*, *будее*, *будеето* итд. Р. Катичић износи (о. с. стр. 23) да су се према упутствима у Кашићевој Граматици двоструким вокалима могле бележити вокалске дужине. Ова правописна тенденција се рано пренела у ћирилицу, а можда се и независно појавила у њој: М. Решетар је нашао још у штампаном ћириличком Молитвенику с почетка XVI в. доста примера за геминацију на местима где је самогласник у изговору дуг, али и ван таквих случајева.²⁸

Од посебног су интереса Маретићеви подаци о писању *v*: код 37 писаца се око пише као *и*, па затим има *ии*, затим *ив* — ово код П. Радовчића (чакавац, штампао у Фиму 1662. г. *Istumačenje simbola apostolskoga . . .*), а поред тога постоје *ви* и *вв*.

Један од знакова блискости између одлика А 1 и специфичних хрватских латиничних појава јесте поменуто *хи* уместо *их*. Маретић (стр. 370) наводи да се метатезе изговорних гласова јављају у писању искључиво у вези са гласом *x*, и то код пет писаца: *хио* м. *iho*, *говораић* м. *іовораху* и сл. Нађено *хи* у А 1 био би један прилог више овом куриозитету, те не треба помишљати на евентуални траг неке говорне (дијалекатске) особине.

²⁷ К. Крстић, *Latinica . . .*

²⁸ Језик српскога Молитвеника од г. 1512, Глас СКА 176, 1938, 182.

Везу са старом српском ћирилицом, можда, представља *д* за глас *ђ* (расблѣдениа, порѡдение), каквог је у њој понекад било још у раним епохама,³² док га Маретић у штампаној хрватској латиници не спомиње. Поводом третирања вок. *л* треба напоменути да се о њему у Маретићевој студији не говори, пошто у његовим латиничким изворима више није било ни изговорних ни традиционих дилема у погледу тог трансформисаног гласа. Међутим, у А 1 су се појавили *ал* и *ел* на одговарајућим местима, што сигнализира близину старе ћирилице (у Вуковићевом Зборнику постоји *љ*). Пенев је навео писање *ел* за вок. *л* међу бугаризмима. Подсећамо се да се још у старим дубровачким ћирилским повељама, где се зачињало удаљавање наше световне ћирилице од старословенских одн. црквенословенских узуса, може наћи писање *ель* и *ел*, као што има и *ерь* и *ер* (код нотара Паскала, XIII в.³³). Намеће се закључак да је графија *ел* била виђена у ћириличким текстовима; а још је вероватније да су у А 1 одн. у његовим подлогама — уз ишколовану свест о живом вок. *р* и традиционалном вок. *л* — наступале аналогije: *ел* је стављано по сличности са *ер*, исто као што је и *ал* (салзи) стављано по сличности са веома уобичајеним, скоро механички бележеним *ар*. (Један прелаз вок. *л* у *лу* тумачимо као грешку у близини графеме *в*, што за писара А 1 не би било изненађујуће: безвѣхование = везь вѣхованиа.) — Утицај неких предложака у којима су се *ћ* од традиционалног црквенословенског *ш* и новије српскохрватско *ћ* бележили двојако, као тип свеценаство и тип коука — види се у А 1: поѡратиение — кѣтение (= ћутање), кѣкиа (= кућа), дакле, са писарским осећањем за разлику.

Штампане ћириличке књиге дубровачко-далматинског и дидактичког католичког типа, које нису биле ослоњене на рукописну светогорску одн. рашко-ресавску традицију, јавиле су се у XVI веку. Слова су у њима била резана према брзопису. На почцима је у њима још било црта које се могу означити као донете из старог православног наслеђа, али се већ у првој од њих, у Молитвенику из 1512. г., појавило *ц* за *ч*, *и* за *јоту*, *ар* за вок. *р*.³⁴ Проблематици нашег излагања ближи је Матија Дивковић, босански фрањевац, који је писао у XVII веку преносећи савремене латиничке обичаје у ћирилички правопис.³⁵ Код њега се губе узуси из православне ћирилице и истовремено надиру они који се везују за хрватску латиницу (ћлиѡбавь и др.).

Међутим, за тему о А 1 најзанимљивија је у том правцу збирка фрањевачких писама у Acta Bulgarica ecclesiastica ab A. 1565 usque ad A. 1799,³⁶ где се налазе пет ћириличких текстова, писаних у Ђипровцу од 1629. г. до 1653. г., међу мноштвом латинских и талијанских састава. Њихов правопис и језик (не увек уједначен) требало би да буде најближи

³² П. Ивић и В. Јерковић, Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века (1981, Нови Сад), в. у прегледу на стр. 218.

³³ П. Ивић и В. Јерковић, Правопис ... 112—114, 204—205.

³⁴ М. Решетар, Језик ... passim.

³⁵ В.: Ђ. Ђорђевић, Матија Дивковић — Прилог историји српске књижевности XVII века, Глас СКА 52, 1896, 30—139 (о језику стр. 81. и д.).

³⁶ Издао Е. Фермендин, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XVIII (1887, Загреб).

ономе што се чита у А 1, а то се стварно и показује. Стога преносимо из њих у нешто већем броју нађене особености, преписујући их верно према издању Ферменцина.

Језик је српскохрватски, са истом примесом деклинацијског осипања коју смо видели у А 1: желимо живиет међу толике неvierници (1629); разликама начини тако пишу; заради коју ствар; узимали су попа кои их ие служни у духовне ствари; с очи наши видимо; ки е меу нами бииа прошасте дана (1637); клечећи на колена; повратиω [се] из свети град (1648); карстиани од Типровац; сас 15 скџди годишњи; од наше сиромаштво, с вашџ милостиџ и помоћ (1653).

Почев од писама из 1648. г. у великом броју се појављују знаци ѝ и ω, уместо којих у три претходна писма виђамо у и о. Икавизми су измењани са ијекавизмима: присветому, ωвди, послѣ, лицимири (sic) — вiерне, ониех, риеч, уз екавизме: от овех страна, пресветло. Слово и за јоту у положајима као вађлаиу (= ваљају), имаиу, иедан, чџиесω, веруиемо, залагаиџи. Гласови љ и њ: рωодитеђли, жеђлиџ, љлуди, размишђлаиџчи — у љних, љнему, љнихним трџдом; али и без таквог правописног манира: лубав, смутливац, неволами — светиниа, наимаџџа. Слово љ се у неким од писама употребљава као знак за јотацију, одн. за јоту, како би било по савременом правопису: светинђе, знаџе. Исто слово у истој функцији стоји, како видесмо, и испред л: вађлаиу. Треба узгред подсетити да се у познијој хрватској ћирилици (у допунама Пољичком статуу) налазе граfiје типа лђџбав и љлбав.³⁷ Вок. р: наипарво, дарже, царковне, тарпимо, сварху, карстианем — изузетно: сверху. Знак џ за ч: цасти љнωине (= части љне); в за б: ωдџωбор (Ферменцин ставио: sic).

Фонетско-морфолошке црте: лозиа (ак. мн.); примахмо, отлучихмо, ωдредихмо; чекамω, чџемω; писасмо, разуместе; да поиде; светωга; неихно (= њихово). Лексичке црте: иоше, иурве; поџωборω. Синтаксичко: заџо у значењу „зато што“.

Велики број особености, виђених напред у одломцима абагара А 1 или коментарисаних код Пундева и Пенева, постоји и у овим ћипровачким писмима из истог раздобља.³⁸

в) Прелазимо на питање бугаризама одн. македонизама у А 1. Држаћемо се неколико особина које су запазили Пундев и Пенев: било да су их само нотирали, или су за њих експлицитно рекли да су то бугаризми. О неким цртама сматрамо да није потребно говорити, јер нису спорне у погледу припадности бугарском језику.

Треба скренути пажњу на то да се данашњи ћипровачки говор већ разликује од онога који је у време Филипа Станиславова био актуелан и који је могао да утиче на А 1.³⁹ Али то за ову дискусију и није

³⁷ Ђ. Сп. Радојичић, Ћирилица, у Енциклопедији Југославије, I изд.

³⁸ Мало је познато (бар нама) какав је то био ћирилички „шрифт“ који је у Лиону саставио штампар Робер Гранжон за потребе издавања католичких књига на словенским језицима, и којим је Конгрегација у Риму штампала током XVII века три књиге — а између њих и абагар А 1 (в. код Б. Рајкова, Абагар . . . , у додатку расправи, стр. 34, као детаљ који му је постао познат пошто је довршио књигу).

³⁹ О томе је говорио још А. Селишчев, пишући о истом овом, бугарском споменику прошлости: Абагар, Slavia VIII/1, 1929, 245—247.

битно, јер су живи говорни утицаји на текст могли у оно време стизати и из неке друге бугарске области. Важније је истаћи да у А 1 има особина које се могу тумачити искључиво као бугарске, као што их има са могућном и бугарском и македонском основном, или бугарском и српскохрватском, одн. са тројаком; овде ће се укратко размотрити управо ова вишезначна грађа.

Што се тиче $\text{ж} > a$, (баде, мака), и поред тога што је то позната црта македонских централних говора и књижевног језика, она није искључена ни у бугарским дијалектима,⁴⁰ где је имала историјски континуитет. Губљење гласа x јавља се подједнако у македонском и у бугарском,⁴¹ као, уосталом, и у српскохрватским говорима. Обезвучавање сугласника на крајевима речи или у резултату прогресивне асимилације, које код Пундева и Пенева налазимо само међу примерима, без објашњења, води нас у особености и бугарске и македонске фонетике, поред тога што на неким местима може значити писареве одлике, лутање или грешке (дашт = дажд, кофцек, ѝофвце). Даље, знак k на месту ш одн. ћ могао би сведочити о македонском рефлексу, међутим, он исто тако може бити траг рашке световне традиције, па и транслитерације из латинице, као што је изношено напред.

Амбивалентан је (и бугарски и македонски) заменички облик *ше*. Као бугаризам је био споменут облик џдферлете: због графије *ер* он то највероватније није, како је из претходног излагања могло да се види, док сама лексема одиста постоји у бугарским говорима (фърлџам, поред књижевног хвърлям), али и у македонском језику, па и у српскохрватском, и то чак и код западних писаца.⁴² Осипање деклинације је заједничко за македонски и бугарски језик, као и за српскохрватске говоре у југоисточном ареалу. Поводом *зашшо* у значењу *зашо ишо*: да је то црта заједничка за рани развој не само јужнословенских, него — у адекватној транспозицији — и балканских говора уопште, доказивали смо једном приликом у опширном излагању,⁴³ а потврде за савремену дијалекатску употребу у српскохрватском налазимо и у обради те речи у великом описном Речнику САНУ, s. v.

Разматрање ових особености наводи на закључак да оне црте које су бугарски научници запазили као бугаризме а које ми можемо да потврдимо и као македонизме (али не као србохрватизме), у споменику А 1 су највероватније заиста били бугаризми, с обзиром на порекло Филипа Станиславова. За оне преостале особине то се већ не може одлучно тврдити.

⁴⁰ Прегледани су подаци у: Българска диалектология III (1967) и VI (1971), Софија.

⁴¹ Б. Конески, Историја на македонскиот јазик (1965, Скопље) 75—81; К. Мирчев, Историческа граматика на българския език (1963, Софија) 142.

⁴² Нпр., у формацији *фрљачићи*, *фрљачићи* потврђено је у Рјечнику хрватско-српскога књижевног језика (1967, Загреб—Нови Сад, изд. Матице хрватске и Матице српске) код писца Јазке Кушана.

⁴³ Студије из историје српскохрватског језика (1975, Београд) 134—141.

г) Многобројне црте за које се са сигурношћу утврђује српско-хрватска провенијенција повлаче за собом по вероватноћи и поједине територијално амбивалентне појаве. Истаћи ћемо на овом месту већ помињане и још неке сигурне србохрватизме.

Целом тексту дају недвосмислену боју икавизми и ијекавизми, третирање полугласника, *вв-* > *у-*, *ввз-* > *уз-*, *-вн-* > *-мн-*, група *св-*, морфолошке и лексичке одлике. Вокализација *йолуџласник* > *а* је врло честа, и то у све три врсте које се налазе у српскохрватским одн. српским споменицима: фонетска примарна и секундарна (*сабори* — *ωдар*, *иштаргина*), а такође и србуљска (*васем*, *васих*). Напореда с тим не тако ретка вокализација према *е* (*иаганец*, *телец*, *денница*) објашњива је како изговорним, тако и традиционо правописним разлозима разних категорија.

Употреба партикуле *зи* је позната и црквенословенском језичком слоју, и бугарском језику,⁴⁴ и македонском,⁴⁵ али је веома раширена, нарочито у старијим споменицима, такође и у српскохрватском. Често се она јављала као знак понародњавања израза у поређењу са старинском нормираном структуром; треба подсетити и на то да је додавање одн. уметање партикуле *зи* у заменичке облике (тип: *овизим*, *џизизу*, *коизизу*) било распрострањено управо код босанских фрањеваца одговарајућег и нешто каснијег раздобља — Ивана Анчића, Стипана Маргитића, Филипа Лаштрића и др.⁴⁶ Друга партикула, нађена у А 1, јесте *ка*, које се није нашло у Геровљевом комплетном издању Речника, али га је он додао у Допълнение из 1908. г.: то је честица која се нашла на личне заменице: *азека*, *виека* (у А 1 постоји *данаска*). Трећа је њипровачко *ве* у *јурве*, о коме читамо и у Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских и у великом Рјечнику ЈАЗУ (3 ve с.) да „утврђује узрок изречен речју јер“, да стоји и уз императив („допусти ве“), као и у другим позицијама. У бугарским и македонским изворима, приликом нашег прегледа, овакво *ве* није нађено. С обзиром на изражену склоност ка употреби ових појачајних партикула у нашим старим текстовима, мислимо да њихово присуство у њипровачком средишту треба такође тумачити као србохрватизам.

Дифтонгизације типа *џлуод*, *муој* могле би да упуте на говор неког чакваца који је учествовао у једној од карика при стварању А 1. На

⁴⁴ Н. Гер ов, Рјечникъ . . . II (1897, Пловдив) s.v.: *зи* се додаје на неке заменице и прилоге — *тойзи*, *онази*, или: *онозь*, *толкозь*. У модерним речницима није нађено као одредница.

⁴⁵ Н пр., књижевни облик заменице гласи *нејзин*, дијал. *незин*; *дужи* облик датива *нејзе*.

⁴⁶ О *зи* као симболу лаицизирања говорила сам у описима шест примерака Душановог законика (изд. САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV, књ. I и II, 1975. г. и 1981. г.). В. закључке у опису Ходошког преписа, као и податак у чланку „Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика“, Јужнословенски филолог 34, 133. У вези с босанском писменошћу в. нарочито: Х. Кува, *Jezik fra Filipa Laštrića, Djela ANU BiH XXVII* (1967) 157-161, 153-154; такође: Сз. Марковић, *Језик Ивана Анчића, Српски дијалектолошки зборник XIII*, 1958, 107.

Хвару се и у наше време чује *муој, швуој*.⁴⁷ Да ли су у оваквом писму као што је писмо А 1 вероватни одједи из удаљених наречја, који иначе нису имали изражених књишких традиција — зависи од тога, постоји ли или не постоји неко сигурније објашњење.⁴⁸ За претпоставку о сарадњи чакавца при увођењу дифтонга вероватноћа није искључена.

д) Филип Станиславов је истакао да је своје дело саставио на основу делова из разних извора, што се потврђује текстолошком анализом Б. Рајкова, такође и пажљивим разматрањима В. Пундева у трећем одељку његове овде много пута цитиране студије и у одговарајућим опширним белешкама под текстом. Осим тога, Рајков, нпр., примећује како се речи Авгарове епистолије у А 1 донекле слажу са истим саставом у Часо-слову Јакова од Камене Реке, а да је од одређеног места Станиславов преиначио легенду. Може се узети у обзир и то да се, можда, моменат искомпилацираности узора протеже на целу епистолију, тј. и на њен наставак. Није немогуће да су пре ове књиге из 1651. г. постојали текстови управо дрворезног, ксилографског типа, данас изгубљени, па је и њих Станиславов узео у обзир када је спремао своју штампану књигу. Н. Радојчић је, расправљајући о Љубљанском абагару и његовој старини, претпоставио да је управо о њему (тј. о његовим отисцима) писао још Валвасор (*Die Ehre dess Herzogthums Crain*, 1689), када је спомињао како неки српски свештеници носе са собом и продају разне записе.⁴⁹ Без обзира на то што старина самих љубљанских плоча није довољна за ову хипотезу, постојање раширене мреже још неких текстова који су се нашли и у А 1 одн. у његовим предлошцима — осим већ идентификованих — може се потврдити Валвасоровом опаском, а и Графенауеровим студиозно проученим „духовним одбранама“⁵⁰ и осталом опсежном литератуrom о овој врсти писмености код Словена.

Сматрамо да А 1 није могао да буде састав самог никопољског епископа. Компилацију је он можда нашао већ као готову, можда је она била припремљена пред штампање његове књиге. Али ма колико да је Станиславов евентуално био заборавио свој родни бугарски језик и ма колико дуго да се усавршавао на хрватском, он као учен човек не би сам правио овакву језичку мешавину — мешавину посматрано од одсечка до одсечка, и мешавину расуту равномерно дуж целог писања. Ни поговор

⁴⁷ М. Храсте, *Čakavski dijalekat ostrva Hvara*, Јужнословенски филолог 14, 6.

⁴⁸ Тако, не сматрамо да је у хипровачком вок. *p > ap* дошла до изражаја реална фонетска подлога из хварске средине, где постоји такав изговор (уп. А. Младеновић, *Jezik Petra Nektorovića*, 1968, Нови Сад, 61—65; М. Храсте, *Srčice o bruškom dialektu*, Јужнословенски филолог 6, 182), пошто је неупоредиво сигурнији непосредан утицај тадашњих редовних латиничних обичаја. Натегнуто би било графију цаерква у А 1 (о њој Пенев, стр. 230) доводити у везу са мак. типом се^арце (код В. Коњеског, *Историја* ... 34).

⁴⁹ Српски абагар ... 187, 188.

⁵⁰ О „*Duhovni brambci*“ in nje postanku — donesek k zgodovini praznoverja med Slovenci, *Časopis za zgodovino in narodopisje* IV (1907, Марибор) 1—70. В. исто тако: R. Strohal, *Folkloristični prilozi iz starije hrvatske knjige*, *Zbornik za narodni život i običaje* XV/1, 120—160 и XV/2, 306—315 (1910, Загреб); И., *Priručna knjiga „Duhovna obrana“* u hrv. glagolskoj knjiž., исти зборник XXVI/2 (1928, Загреб) 342—346.

највероватније није изашао испод његовог пера.⁵¹ Он је очигледно био иницијатор, наредбодавац да се књига склопи, док је извршење измицало његовој контроли. А исписивач (не заборавимо и на слагаче) био је човек који се није најбоље разумевао у словенске наречје, при томе је, можда, имао пред собом предлошке неједнаких квалитета.⁵² За штампарске подухвате у Риму свакако су били унајмљивани тамошњи житељи. Ни Божидар Вуковић није сам радио на својим књигама; како се наводи у литератури, помагали су му српски калуђери. Податак да је Вуковић био уважена личност при „Братству Грка“ у Венецији, где је постојала и грчка штампарија и јака грчка колонија, наводи на мисао о учешћу Грка при спремању српских издања.⁵³ Ово се односи на Вуковићева венецијанска издања, али је занимљиво да је још Копитар, један од првих који је споменуо Бугарски абатар, помислио да је у њему бугарски језик био покварен од стране неког Грка.⁵⁴ Мешање звучних и беззвучних сугласника или бркање *б* и *в* један је од сигнала таквог страначког неразликовања. Даље, само су се код лоших познавалаца језика могле из појединих запажених словних секвенција јављати махиналне аналогije: писар А 1 више пута ставља свиета свиета, погрешно понављајући групу *сви*. Несистематски поремећаји падежног система, које је он већ учовао или слушао приликом диктата (а ипак је имао представе о црквенословенској или српскохрватској граматички) наводили су га да се и даље немарно односи према деклинацији. Упадао је у сасвим неоправдане погрешке: *ѿце наш кѿи*е си на небеси . . . хлебе наш даи нам; *Гѿспѿде свега*мѿштна и вѿцни *Бѿже*, итд.

Тако се рађала неуједначена и понекад невешта писменост, чије се поједине црте могу каткада објашњавати на различите начине. (Чињеница је и то да је у обради дрворезних абатара учествовало по више мајстора занатлија на истом примерку, а речено је да су и такве плоче могле играти улогу у настанку А 1. На Љубљанском абатару се познају два палеографска типа.) Овакво, задато или у перо диктирано састављање текста у сврху предстојећег типографског слагања није било исто што и мајсторско писање, тачније речено цртање сакралних штива које познајемо у нашем рукописном наслеђу. А и сами ти стари писари калиграфи, из чијих су руку излазила изванредна дела преписивачке вештине, остављали су ту и тамо по маргинама лепо израђених књига трагове своје скромније личне писмености, нарочито у одмаклим вековима турске владавине.

⁵¹ Н. Радојчић, Српски абатар . . . стр. 202, направио је узгред претпоставку да су бугаризми били убацивани у А 1 тамо где Бугари не би разумели српску реч. Овакво тумачење језичке мешавине сувише је упрошћено и једва доказиво.

⁵² Један детаљ сведочи о релативно тешкој „родословној“ близини Вуковићевог зборника и А 1, истовремено о неукости при спремању текста А 1: овде, на листу *ѿ*, III стубац, читамо: *мѿлишти се дѿшеиѿ смиле се деиѿ* (део Авгарове молбе Христу, са бесмисленим деиѿ), док код Вуковића одговарајуће место гласи: *молти се и миле дѿю* — честа формула.

⁵³ О Б. Вуковићу, његовим помагачима и везама са Грцима: А. Сковран, Војвода Божидар Вуковић — *Dionisio della Veggia*, гасалд Братства св. Ђорђа грчког у Венецији, *Зограф* 7 (1977, Београд) 78—85.

⁵⁴ Податак код В. Пундева, стр. 331, бел. 23.

Из свега реченог се види да текст А 1 представља посебан случај међу покушајима имплантирања западнојужнословенског књижевног узуса на источно говорно подручје. Абагар који је овде разгледан спада у „трендове“ једне издвојене ћириличке кодификације, али степен праве кодификованости он ни изблиза не достиже.

III

О остала четири абагара говори се као о целини, пошто они не дају правог повода за раздвајање и појединачно разматрање, а узети заједно пружају прилику за извесне начелне опаске.

На свим даљим абагарима налази се српско, рашко-ресавско писмо, са местимичном вокализацијом $\text{ь} > \text{а}$ и са понеким мање обичним знацима понародњавања тадашњег писаног језика, без оних специфичних особености које одликују католичко ћирилично писање и напред проучени А 1. Ови абагари су споменици православне писмености.

А 2 (Београдски или Бањалучки) је у досадашњој литератури био стављан на крај XVII века, али на нека уверљивија палеографска, историјскоуметничка или друга објашњења у вези с овим датирањем нисмо наишли. О А 3 (љубљанском примерку) постоји исцрпна студија Н. Радојчића (Српски абагар, в. напред), у којој је његово смештање на крај XVI или почетак XVII в. изведено на основу одсуства русизама. Можда је исти критеријум био, касније, примењен и на датирање претходног абагара, под утицајем Радојчићевог научног угледа. Међутим, у кратком археографском опису следећег, Загребачког абагара, А 4, Вл. Мошин (в. напред) је поводом оба, тј. А 3 и А 4, изнео мишљење да су они према типу слова из XVIII века. Такво тврђење је прихватио и Б. Рајков,⁵⁵ чиме је указао на то да су љубљанске плоче млађе од бугарске књиге (Н. Радојчић је, наиме, сматрао да је А 1 направљен по угледу на А 3, стр. 204). Рајков је још у свом претходном раду⁵⁶ рекао да орнаментални иницијали љубљанских плоча не могу припадати тако раном периоду о каквом мисли Радојчић. Када поредимо А 2, коме се приписује нешто старији постанак, са А 3 и А 4, за које се сада утврђује да су оба из XVIII века, одиста примећујемо да онај први показује нешто мање језичких иновација, па се тиме поткрепљује и кориговано мишљење о А 3, а показује се као тачно и датирање А 2. — Последњи, Ликићев абагар, А 5, носи на себи годину израде: 1747.

Сви су ови абагари малог текстуелног опсега (осим А 3, на коме, додуше, има доста илустративног материјала), фрагментарног карактера, иако, можда, својеремно и замишљени у таквим обимима,⁵⁷ местимично оштећени, па и нечитки код појединих слова. На пример, А 2 има око

⁵⁵ Абагар ... 18.

⁵⁶ Към въпроса ... 282—283.

⁵⁷ Према нумерацији стубаца у А 4 се види да је то само одломак из веће целине (Б. Рајков, Към въпроса ... 283).

160 сасвим кратких редака, са по десет-дванаест словних знакова. Текстови свих њих, узетих заједно, не износе ни половину самог Бугарског абагара.

Текстолошких анализа је досад било поводом А 3 (Радојчић) и А 4 (Рајков), док о друга два, колико нам је познато, није писано у том смислу. Из постојећих студија се не може сазнати много више од тога да се поједини абагарски састави слажу са одговарајућим саставима у Зборнику Божидача Вуковића и Часослову Јакова од Камене Реке, као и са неким другим, раније издаваним текстовима (апокрифним).⁵⁸ Авгарова легенда се налази и у Вуковићевом и у Јаковљевом издању (напомињемо да се појављују разне верзије ове приче, потпуна и непотпуна).⁵⁹ Разумљиво, било би веома пожељно да се изврши тачна текстолошка анализа свих наших примерака. Овде ћемо се ограничити, као и у вези са А 1, на филолошко разгледање.

А 2 познаје графеме ω (на почецима речи, мада недоследно) и ϑ . Широко ϵ се пише у вредности *je* (его, ω снованіе), али се јавља и група *іе*: *покааніе*, *ѡрѣжіе*, као и *іе*: *ѡчааниемъ*; *и* у функцији *je*: *и(стъ)* поред *есмъ*, *дан*, и у функцији јотовања по народном изговору: *ѡправдани*. Група *aja* као *aa*: *великаа*, *ѡчааниемъ*, *нераз(д)елимаа*. Понекад се мешају *e* и *ѳ*: *победа*, дат. јд. *вѳре*, као и *и* и *ы*: *пастирь*, *сѣмръты*, ном. мн. *дѣсы* *нечисты*. Групе *иш*, *иш* у наставцима се сажимају: *чл(о)вѣчьскы*, *вишни*. Има неколико примера за $\bar{b} > a$: *ча(стъ)ни*, *аганацъ*, *телацъ*, док вок. *p > ep* налазимо у *дверъ*. Народски је облик *сѣ* м. *сѣтъ*. Нотирамо удвојене вокале: *цвеетоносіемъ*, *иш* (*везник*). Место „запрѣцаю ти дѣволе с(ве)тимъ х(ристо)виемъ“ не означава ијекавизам у наставку *придева*, како би се могло помислити; иза ове речи нема именице. Ово треба тумачити грешком, тј. прескоком реда или редова у преписивању који се негде догодио: у предлошку или овде.

А 3 је темељно проучио Н. Радојчић. У његовој студији налазимо податке о невеликој претходној литератури поводом А 3, опширно дат садржај и ликовни опис, затим поређења са штампаним зборницима и неким другим старим текстовима. Посебно се истиче аргументација о старини А 3. Пошто је, насупротив Радојчићу, Б. Рајков сугерирао како је, обратно, Станиславовљев абагар утицао на касније примерке, ми ћемо се на оба ова мишљења осврнути са резервом која има принципски карактер. Наиме, ако је од неког старинског текста одн. од неког типа текстуелног састава остало мало примерака, или су остали одломци, тешко је са си-

⁵⁸ На разне начине се у везу с абагарима могу довести примери старе писмености у радовима: Љ. Ковачевић, *Неколико priloga staroj srpskoj književnosti*, *Starine JAZU X*, 1878, 276—293; В. Качановски, *Апокрифне molitve, gatanja i priče*, *Starine JAZU XIII*, 1881, 150—163; Ст. Новаковић, *Апokrifi iz štampanih zbornika Božidara Vukovića*, *Starine JAZU XVI*, 1884, 57—66; Ст. Новаковић, *Апokrifski zbornik našega vijeka*, *Starine JAZU XVIII*, 1886, 173—174.

⁵⁹ Расправљајући о Јакову из Камене Реке, П. Атанасов спомиње да је Авгарова епистолија добила карактер амулета још у IX—X в. у Византији (о чему је говорио и Пундев), а касније се нашла у римском индексу забрањених књига. Аутор доказује да су графички елементи Часослова послужили као узор и за Станиславовљев и за љубљански примерак (Јаков Крајков — књижевник, издатељ, график XVI в., 1980, Софија 74, 92—94).

гурнош ћу закључивати о томе који је од њих на који непосредно утицао, који је са кога преписиван — наравно, уколико нема друкчијих доказа. Може се замислити широка и сложена мрежа, од које су се сачували ту и тамо чворови, па је неупутно да се сигурном руком учртавају нити сродности између њих. Сва „генеалогичка“ се није простирала баш по сачуваним реликтима. Примерци блиски по својим ситним палеографским, графичким, рецензијским појединостима, по нехотичним грешкама, још и могу да послуже при таквом комбиновању; међутим, између А 1 и осталих абагара налазимо, углавном, само садржинске сличности, слично-сти у погледу типа њихових састава, али врло мало оних осталих, које би давале основа за ближа нагађања о рецепцији. Млађи постанак А 3 се доказује његовим сопственим карактеристикама, али временски редослед не мора бити органски повезан са трансмисионим.

А 3 се одликује истим особеностима као А 2, али су неке напред забележене црте у повлачењу, а друге у надирању. Постоји и ω (ређе) и ε ; широко ϵ (проповеданје); група *оје*: првое, група *аје*: чѣваеть, поставляеть; *и* за јотовање (претходни пример). Што се тиче *і*, примењује се да су две или чак једна тачка овде мање читљиве; даље, да се овај знак употребљава у уобичајеним случајевима, као *іако*, *хр(и)стіан(ъ)скіѡхъ*, *васкр(ъ)сеніемъ*, *сыща(с)твіемъ*, *пріестѣ* (али: *пришастъвиемъ*), а такође сразмерно често и међу консонантима: *жр(ъ)тавнікъ*, *цоперънице*, *н(е)б(е)снїи*, *сѣтворїты* (инфинитив), *чинїлице* и сл. Мешање *е* и *ѣ*: проповеданје, благодети, рсками, делателъ, заповедахъ, въ бедахъ, естѣ, пріестѣ, дадитѣ, дванадесѣтимъ (чешће је уједначавање у корист *е*). Раширенији је него у претходном тексту прелаз $\text{ъ} > \text{а}$: *ва* (предлог), *начстакъ*, *жр(ъ)тавнікъ*, *васемъ*, *васакъ*, *шад(ъ)ше*, *взбѣдише*, *ваставъ*, *рождаствомъ*, *сыща(с)твіемъ* итд. (*и* као траг тога антивокализација: *въмъ* = *вамъ*), напореда са *въ*, *вса* и другим примерима. Реч тогда сведочи о истрајавању старог дублета. Овде није непознато ни вок. $p > ep$ у речима типа *вздержанїю*, *с(т)р(ас)тоте(ръ)пче*, поред првое, државѣ без икаквих ознака за полу-гласник; има: *цоперъница*, *цоперънице*, што би требало да представља реч *соргнїса*; а и пример *агенацъ*. Овај текст одликују учесталији надредни знаци, од којих треба скренути пажњу на знак изнад *и*: *рай*, *домъ б(о)жїй*, *херѣвим(ъ)скїй* — у служби изговорног одн. традиционалног *ј*; такође: *іако*, где „кратка“ таутологично симболизује прејотацију.

Неколико народних (новијих) црта, осим екавизама и српске одн. србуљске вокализације *ѣ*: *запрещенїе* на *чародеице* . . . *кои чарую*; *поставляетъ* *архангела* да *чѣваетъ*; *избав(и)* . . . *снага мача* (комбиновани *придевско-заменички наставак*; напореда: *вземлюшаго*). Еише пута се понавља реч *цоперъница* (*цоперъница*), на местима где други текстови имају *вешїица*,⁶⁰ за коју сазнајемо да у варијантима са *и* постоји у нашим старим речницима са западних територија и код Вука, као и у хрватским говорима и народним умотворинама.⁶¹

⁶⁰ Н. Радојчић, Српски збегар 199—200.

⁶¹ Рјечник ЈАЗ У; према Етимологском рјечнику П. Скопа, породица речи *coragica* и сл. бележе на је у најпознатим крајевима од XVII в.; пореклом од нем. *Zauber(in)*.

А 4 има ʒ и ou , ω махом у ʃ и на почецима речи; сличне недоследности око јоте као у претходним примерцима: Прокопиѐмь, Грѣгорѣмь, ча(с)т(ь)нѣими — пришаствиѐмь; еже, запреѣаеть сведоче о губљењу ю ; прејотован вокал рашког писма нађен је у н(ь)нѣ и пр(и)сно — али: свина (= свиња). Знак ї између консонаната: страшнѣмь, оужаснѣмь. Мешање e и ѣ : неделею, въ Витлееме, запреѣаеть/запрѣаю; и и ы : синь — вась. Вокализација: ча(с)т(ь)нѣими, васакото, вась — али въ, рождѣство(мь). Као въмь, показано у А 3, овде има дь (= да). Удвојен вокал: носит(ь).⁶²

Појављује се реч сасловь: запрѣаю ти дѣволе зѣло страшнѣмь и оужаснѣмь Х(ри)с(то)вимь сасловомь. За ову реч смо нашли потврду само у Стулићевом речнику у облику *саславак* = *acetum aqua mixtum*, одакле ју је пренео Ђорђе Поповић у свој српско-немачки речник из 1895. г. (*Essig mit Wasser gemischt*).⁶³ Ово, као и реч ω почивають (породица речи, према Рјечнику ЈАЗУ, у српскохрватском је изразито западне боје), наговештава западне текстуелне узоре.

Уочљив је овај одломак: да не имаши власти ни на чемь . . . ни на жить ни ʒ виноградь ни ʒ говеди ни ʒ ѡвца ни ʒ коза ни ʒ кони ни ʒ свина ни ʒ чемь сего дома — у коме запажамо колебања и иновације у облицима локатива.

Најзад, А 5, доста лоше резан, сведочи о ʒ и ретком ω (ω чи; тенденција да се ω ставља у иницијални положај), о даљем осипању старих рашких и и н : бьгѣа, въскресенѣа (истина, има: пвлениа, развѣм, пролиѣти), благословенѣе, благодаренѣе, здравѣе (изузетно: есте(с)твию). Уместо употребе н : сахранаюѣе. Знаци ѣ и ы су ретки: лѣта, н(ь)нѣ (просѣте заједно са притерпевѣа можда сведочи о омашкама ранијих писара икаваца, чији су предлози искоришћени, мада су могуће и друге претпоставке); крилѣ. Вокализације: седамь, конаць, песакь, ветарь, мозакь, болезань, чловечаске, саврьшень, ва, васако (као што смо видели, има и есте(с)твию, такође и вок. $\text{p} > \text{ep}$: притерпевѣа и $> \text{pe}$: въскресенѣа). Необично је: на помоть (h као ть). Један одломак: рече нежидь [= нечастиви] идемь ва чловечаскѣю главѣ, мозакь ч(ь)мрькати, ω чи ω слепити нось ω гѣстити зѣбе искоренити . . .

Било је већ наведено схватање да би текстови пре XVIII века требало да се разликују од потоњих тиме што немају русизме. Ликићев аба-

⁶² Удзајање слова смо видѣли у А 1, с чиме је у вези било говора о латиници, затим у А 2, А 4. У старој српској ћирици су озакзу појаву приметили Д. Исајловић, Ђ. Данѣчић, В. Ђорѣзић; она се, у старој литератури, сматра барокним маниром, када је реч о различитим европским књижевним срединама. О томе укратко: И. Грицкат, *О дихотомји књижевног израза*, *Sugillomethodianum* — зборник у част Д. С. Лихачова [у штампи].

⁶³ Н. Радојчић, *Српски абгар*, стр. 191: љубљанске плоче почињу сликом крста, а уз крст је наслоњена трска са сунђером и копљем. Уз сунђер и трску иде, према јеванђеоским асоцијацијама, и сирће.

проблема умекшаних сугласника.⁶⁷ Ово би се могло назвати палеорусизмом у српском правопису.

Стављање *e* на местима резервисаним за *ь* водило је порекло из најстаријих глагољских текстова, промицало је у босанским списима, поткрепљивало се каткада и тиме што се у изговору *ь* тако перцепирало. Знак *ь* се појавио у српским рукописима још пре Константинове реформе, у другој половини XIV в.,⁶⁸ и после тога се није губио из континуитета српске писмености. Уношењем знака *ї* (*i*) дошло се до још једног усаглашавања са руским рукописима исте епохе, као што је то била и проређена фреквенција знакова *и* и *ю*, очувано *щ*, *жд* (у поређењу са *к* и *і* у споменицима изразито лаицизираног типа), спиритуси у књигама верске садржине; све ове црте су уносиле боју подударности с руском продукцијом.⁶⁹ Треба истаћи знак *ѣ* (*й, ѝ, ѿ*): у вези с њим се у нашој науци говори ређе него у вези са *ь* > *e*, са *ѣ* или *ї*, а он управо и може да наведе на неке погрешне претпоставке. Споминући поново најстарије епохе, сетимо се наговештаја још путем спиритусних знакова, који су отпочели још у старословенској књижевности, између осталог приметно у глагољичком Асемановом јеванђељу; у првобитној глагољској епоси виђао се већ и надредни знак облика *ѣ*.⁷⁰ У српском правопису се међувокалска јота такође назначавала помоћу спиритуса. Говорећи у утицају ресавског правописа на бугарски јетропољски центар у XVI—XVII в., Б. Рајков показује и облик *ѣ* изнад *a, e*, као и над консонантским *и* (исправљајте).⁷¹ А. Младеновић примећује: „Слово *й* је употребљавано у писаним текстовима и документима код Срба, свакако спорадички а не генерално, много времена пре оснивања Суворовљеве славенске школе у Сремским Карловцима“.⁷² Овакве појединости, тј. *ь* > *e*, *ѣ*, *ї*, *ѿ* могу се, у вези с овим раздобљима, назвати псеудорусизмима.

Али је сигурно да је било и аутентичних руских утицаја на српску писану реч, на сто или више година пре почетка познате руске школе,⁷³ па бисмо такве продоре назвали медиорусизмима. Међу њима је,

⁶⁷ Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика, Светосавски зборник I, Пос. изд. СКА 114, 1936, 214—276.

⁶⁸ О појавама „ресавизације“ пре XV века, као и о ранијем јављењу *ь*, говорила сам у раду: Одлике ресавске редакције . . . (в. бел. 46), посебно стр. 111, 117.

⁶⁹ Ово сад није реч о примању руског утицаја. Константинова реформа са својим посебностима зрачила је из наших земаља према Русији, као што су и издања Вуковићеве штампарије утицале на неке руске штампане књиге (о томе уп. код Ђ. Сп. Радојичића, Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века, Зборник Матице српске за књижевност и језик 13/2, 288).

⁷⁰ О. Недељковић, Још једном о хронолошком примату глагољске, *Slovo* 15—16, 19—58.

⁷¹ Към историята на ресавския правопис в България, Зборник Владимира Мошина (1977, Београд) 218—220.

⁷² О неким питањима примања и измене рускословенског језика код Срба, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 25/2, 72.

⁷³ Уп.: Вл. Мошин, *О периодизацији руско-јужнословенских књижевних веза*, *Slovo* 11—12, 13—130; Ђ. Сп. Радојичић, Јужнословенско-руске културне везе . . . (в. бел. 69), 261—309; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)* (1970, Београд), у уводном поглављу, *passim*. В. и: Н. Толстој, *Литературный язык сербов в XVIII в. (до 1780 г.)*, *Славянское и балканское языкознание* (1979, Москва) 166.

разумљиво, било појединости које су се поклопиле са појавама из ранијих епоха. Тада су преписивана руска дела и доношене руске богослужбене књиге, пошто од друге трећине XVII в. до друге трећине XVIII в. (приближно) није било штампаних издања за Србе. За овај период би се могло навести доста филолошких илустрација, при чему систематизованих прегледа те врсте засада нема.⁷⁴

У XVIII в. је наступио велики руски утицај, те би се његови језички наноси могли назвати неорусизмима. — Одвојено стоји русификација хрватских књига, позната највише по делатности Р. Леваковића и његових следбеника.

Овако разнородни, разбацани сигнали русифицирања и псеудорусифицирања у старом српском писму (две појаве које би по могућству требало увек разликовати) представљају издвојену и заокружену тему. Овде се о проблему русизама говори стога што се њихово јављање у времену у коме није засведочена њихова пуна историјска оправданост, а у истој мери и нејављање онда када их историчари језика очекују, повезује са питањима стилске вредности и општег валоризовања онога што се исписивало — па тако и писаних секвенција у абагарима.

Чињеница да су између садржине и језичког уобличења у ранијим вековима постојале нормативне везе, добро је позната. У српским ћирилским списима уочљиво је подешавање спољне стране израза према садржају: у литургијском, богослужбеном, „озбиљном“ и текстуелно неприкосновеном књижевном слоју владао је скоро непомућени црквено-славизам, а у световним законима, повељама, у необавезној приповедачкој и приватној прози могао је да се слободније пробија говорни, дијалекатски елемент. Из одређених разлога, нечим „озбиљнијим“ су сматране такође почетне формуле и слични маркирани одељци у мање свечаним саставима, а то се преносило уопште на свако сажето или клишетирано обележавање, насловљавање, натписивање, надевање назива ономе што се подробно разлаже или се представља сликарски: све се то, очигледно, осећало у тим епохама као симбол, и самим тим као нешто нуминозније од обичног саопштавања.

Током српског седамнаестог и осамнаестог века белег руског (руско-словенског) стања придруживао се оном стилу који је владао у верским књигама, у вишем слоју писања одн. у ономе што је требало представити као виши слој. Разлог је лежао у поштовању које се гајило према великој и слободној православној земљи и њеним књигама, а такође и у једном формалном моменту. Можемо се досетити да је реч о подударности између неких детаља старог правописа, првенствено ресавског (употребљаваног увелико у вишем, сакрално схватаном слоју) и руског црквенословенског. То су већ помињани *ѝ*, *і*, *џ* и *жд*, спиритуси. С

⁷⁴ Вредан пажљиве студије био би језик Гаврила Тројичанина, писара Шестоплева и Козме Индикоплова из 1649. г. (Споменик СКА XLIV, 1922, студ.ја В. Јагића), затим Врхобрезничког летописа из 1650. г. (фототека Народне б библиотеке СРС, Шафарикова збирка IX G 6), Псалтира с последовањем, око 1651. г. (Народна библиотека СРС, рукопис 46; смењивао се с другим писаром) итд. Утицај руских предложака је евидентан.

овим се касније сливало $\text{ь} > \text{е}$, третман вок. р и л , а постепено је почело да се „поштује“ и рускоцрквенословенско ѣ , давно заборављено у српским књигама.

Из реченог произилази да се обележја руског правописа тадашњег типа, одн. они специјални знаци који су на тај правопис подсећали, могу у већем броју очекивати у свему ономе што је значило „свету реч“ или што је од несветог одскакало по својој замишљеној симболичној функцији. Према ономе колико се русизама — и у шта! — уносило пре Суворовљеве школе и колико се није уносило после ње, можемо судити о томе у којој се мери — и где — осећала метафизичка елевација употребљених речи.

Када се ближе упознамо са натписима и записима у српској графици раног XVIII века, налазимо потврде за то. Док у континуираном писању (у књигама и другим списима) по правилу још нема руског утицаја, сем ако се не преписује с руских предлога, у једном натпису уз слику св. Георгија, у пештанској цркви истог имена, из 1701. г., читамо: $\text{ѣко звѣздѣ многосвѣтлѣю, ѣкоже солнце сіающе на тверди н(е)б(ес)нѣи тѣ вѣмь с. Геѡргіе.}^{75}$ Исто се тако, нпр., ѣ употребљавало диференцирано, тј. чешиће у именима светитеља и у називима за више чинове у црквеној хијерархији, као што су се диференцирали и завршеци презимена: Арсеније Чарнојевич, а напоредо с тим -иѣ у презименима дворезаца и бакрорезаца.⁷⁶ Дакле, руско црквенословенско писање је већ било познато, и његова важећа функционалност се примењивала.

Шта се запажа на абагарима?

У самим текстовима православних примерака сасвим су уздржљиво размештени псеудорусизми и медиорусизми, при чему се они који су ретки у ресавском писму ($\text{ь} > \text{е}$, ѣ , вок. $\text{р} > \text{ер}$ или ре) налазе углавном у речима религиозних асоцијација. Што се тиче илустративних делова, Б. Пенев је, проучавајући А 1, уочио слова ѣ и ѣ само у именима светца уз њихове ликовне, и нигде у тексту.⁷⁷ У овом католичком ћириличком саставу то је посебно симптоматично. У А 2 нема илустрација. А 3, А 4 и А 5 су из XVIII века (А 5 је датиран годином која пада после великог продора руске школе). Украј њихових ликовних представа, међу обележјима која би се издвајала изван круга већ и иначе присутних у тексту, налазимо само ѣ : у погпису под сликом у А 3 и врло нејасно у А 5, такође у ознаци поред лика.

Постоје и абагари са искључиво ликовним мотивима, уз које иду само кратки натписи. Разгледана је цела збирка репродукција која се чува у Народној библиотеци СР Србије, и све репродукције у часопису Багдала 149—150 (в. бел. 5), које је издао Св. Душанић и међу којима постоји само једна (антиминс, пре 1719. г.) без одговарајућег примерка у збирци НБ СРС. На једном Ликићевом абагару из 1724. г. (долагање Христа у гроб, апостоли) стоји реч Петаръ. Осим овог примера, до сре-

⁷⁵ Д. Давидов, Српска графика ... (в. напред), сл. 177, опис 102.

⁷⁶ Д. Стефановић, Осврт на језик записа у српској графици 18. века, реферат на симпозијуму Српска графика у XVIII веку [у штампи].

⁷⁷ Историја ... 230.

дине XVIII в. не примећују се изразитији русизми, и однос између опште рашко-србуљске и ресавско-„русифициране“ боје није померен у корист ове друге. Тек на абагару Г-35 (Света Троица с Богородицом и светитељима, сред. XVIII в.) стоји урезано: архиепископъ сербски, Їванъ Креститель, образъ, пресвѣта (sic) Б(ого)р(оди)ци, великомъченикъ; на Г-38 из 1797. г.: сѣ икона ... вирѣзалъ Рѣвимъ архим. м. Боговаче — што је већ прави рускоцрквенословенски продор.

Оваквим, чисто филолошким путем долази се до закључка да творци абагара ову своју материју (па чак ни тумачења уз ликове) нису сматрали сакралном, иако је она спадала у сферу побожности. Њихова свест о таквом разграничењу извирала је из тога што су знали да садржај абагара није у потпуности правоверан, а можда је постојало и неко сећање или сазнање да тај садржај није потекао из православних земаља.

Већ је било споменуто да абагари подсећају на романескну, приповедну грађу нашег писаног наслеђа управо тиме што они, ни по пореклу, ни по садржини, нису деловали на тадашње кориснике као верска или ка вери усмерена грађа. Абагари су само један скроман пример међу оним многобројним и одавно проучаваним, где се народско расположење, управљено на сујеверје, на бригу о свом здрављу или на невину разноду, изливало у забележене речи, па се у тако забележеној форми покретало најчешће из западнијих српскохрватских крајева према источнијим. Таква је била судбина витешких одн. авантуристичких романа, појединих побожних (манастирских) прича, као и неких књижевно уобличених апокрифа. Ова врста литературе — у којој су абагари за данашњег проучаваоца само кап у мору, иако су, можда, некада били многобројнији — са својим флукутирањем од западне према источној језичкој боји, одиграла је своју часну улогу, премда не много значајну, при уједначавању српскохрватског језика у његовом садашњем стандардном и књижевном облику.

Београд

Ирена Грцикаић

Резюме

Ирена Грицкат

ЯЗЫКОВОЌ АНАЛИЗ ЈУЖНОСЛАВЈАНСКИХ АБАГАРОВ

Под абагарима подразумевајуся старје тексты вырезанные на деревянных досках, которые умножались ксилографическим способом, а также и книга (всего одна известная), которую с этими оттисками роднит полуапокрифическое содержание.

Здесь рассмотрено пять южнославянских абагаров. Один из них (не раз уже изучавшийся раньше), изданный в форме книги, является памятником болгарской культурной традиции, тогда как четыре остальных — памятники сербского языка и письма. Болгарский абагар из 1651-го года являет собою текст, в основании которого находится сербохорватский язык с характерными чертами его западных наречий (икавизмы, икавизмы и др.) и с ярко выраженными следами латинского алфавита и правописания в кирилловской переделке. Этот абагар был занесён католической церковью (*Congregatio de Propaganda fide*) в среду болгарских павликиан. Наравне со следами влияния *Rituale Romanum* Бартола Кашича и некоторых других источников, в его языке отразились также болгаризмы, помимо неопытности и различных ошибок автора, писца или наборщика.

Четыре сербских абагара (конец XVII — начало XVIII вв.), в которых лишь очень отдалённо намечается то же самое западное происхождение, но без католического влияния и без признака латинских графических образцов, носят характер тогдашнего ресавско-сербульского письма, не нормированного и не содержащего в себе русизмов даже в эпоху, когда их уже можно было бы ожидать. Этот факт указывает, между прочим, на то, что писавшие причисляли абагарские темы скорее к развлекательным, романическим и подобным светским жанрам, чем к религиозно окрашенным.